

Mariola Marczak

<https://orcid.org/0000-0002-5970-6492>

Wydział Humanistyczny

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Najstarszy temat filmowy we współczesnym wydaniu - *To nie jest Jezus. Filmowe apokryfy XXI wieku* księdza Marka Lisa

The Oldest Theme for a Movie in Modern Release: *To nie jest Jezus. Filmowe apokryfy XXI wieku* [This Is Not Jesus: Movie Apocrypha of 21st Century] by Priest Marek Lis

Rec.: Lis, Marek. 2019. *To nie jest Jezus. Filmowe apokryfy XXI wieku*. Opole: Wydawnictwo Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego, ss. 152.

Słowa kluczowe: kino Jezusowe, ekranowa chrystologia, audiowizualne apokryfy, teologia audiowizualna

Key words: Jesus films, screen christology, audiovisual apocrypha, audiovisual theology

Już około półtora roku po opatentowaniu wynalazku braci Lumière Pasja Jezusa Chrystusa stała się tematem filmu w formie „ożywionych obrazów”, będących rejestracją kilku scen z misterium Męki Pańskiej. Z inicjatywy katolickiego wydawnictwa La Bonne Presse, jak podaje Reinhold Zwick (2007: 218), film wyprodukował Kirchner zwany Lèarem. W tym samym, 1897 roku powstały pierwsze filmy pasyjne we Włoszech, a niespełna dwa lata później swojego filmu o Jezusie doczekała się Ameryka. W stulecie kina samych filmów fabularnych powstało około stu, a po zakończeniu XX wieku ta setka również została przekroczona. Jezus stał się jednym z najpopularniejszych tematów filmowych, a filmy o Jezusie ukonstytuowały najstarszy subgatunek filmowy (w obrębie filmu religijnego, który zarazem tworzyły). Zainteresowanie nim filmowców, producentów i widzów w nowym tysiącleciu nie zmalało, szybko powstawały nowe obrazy realizujące różnorakie modele możliwych filmowych opowieści o Jezusie. Nic więc dziwnego, że teolog, filmoznawca i teolog filmu oraz teolog mediów, a zarazem zasłużony leksykograf w tym względzie,

ks. prof. Marek Lis, podjął się krytycznej analizy najnowszych, bo pochodzących z ostatnich dwudziestu lat filmowych opowieści o Jezusie, z odniesieniami do wielu utworów wcześniejszych.

Książka *To nie jest Jezus. Filmowe apokryfy XXI wieku* (Lis 2019) jest klarownym i kompetentnym przewodnikiem po współczesnym kinie obrazującym postać Jezusa. Obejmuje swoim zakresem problemowym i tematycznym wszelkie typy przedstawień, w obrębie zarówno tak zwanego kina Jezusowego, pokazującego Jezusa jako postać historyczną lub jako motyw kulturowy, jak i kina chrystologicznego, którego celem jest wizualizacja Jezusa religii i wiary, a więc jako Chrystusa – Zbawiciela. Autorowi udało się nie tylko ująć w analitycznym, historycznym opisie wszelkie filmy z Jezusem jako tematem filmowym wyprodukowane w ostatnich latach, ale przede wszystkim dokonać kategoryzacji poszczególnych typów przedstawień. Badacz przyjmuje generalne rozróżnienie między Jezusem historii, Jezusem kultury oraz Jezusem wiary. W ramach tego rozróżnienia bardziej szczegółowo charakteryzuje poszczególne typy filmowych przedstawień Jezusa.

Prezentowana publikacja stanowi niezbędne uzupełnienie dorobku światowego, a szczególnie polskiego filmoznawstwa oraz teologii filmu, wypełniając zarazem znaczącą lukę na rynku księgarskim. W światowych *film studies* podobna problematyka była obecna od dawna, o filmowych, czy szerzej – obrazowych lub też audiowizualnych przedstawieniach Jezusa pisali między innymi naukowcy: włoscy (Laura 1997; Bernardi 2011); amerykańscy (Walsh 2003; Marsh 2007; Staley i Walsh 2007); brytyjscy (Kreitner 2002; Deacy 2001); niemieccy (Zwick 1997); francuscy (Bedouelle 1985); a także Australijczyk (Malone 1990; Malone 2012) i badaczka ze Słowenii (Sever 2013). W Polsce publikacji na ten temat było niewiele i równie mało tłumaczeń z bogatej literatury przedmiotu. Autor wszystkie je skrętnie odnotowuje (zob. np. Kornacki 2004; Kornacki 2010; Regiewicz 2011). Do tych oraz licznych innych wcześniejszych opracowań odnosi się w swoim solidnie udokumentowanym studium w sposób krytyczny, a jednocześnie ze swobodą, która jest konsekwencją dogłębnej znajomości rzeczy, będącej następstwem wieloletniego doświadczenia w badaniach tego zagadnienia.

Trudno było zapewne z chaosu najróżniejszych filmów, których bohaterem jest tak czy inaczej interpretowana postać Jezusa, wyprowadzić jakiś porządek. Badacz znalazł formułę kompozycyjną i – co ważniejsze – metodologiczną, mającą wyraźny walor wyjaśniający, która wprowadziła ład do tego niejednorodnego filmoznawczo materiału. Kluczowe okazało się zawarte w tytule pojęcie apokryfu i potraktowanie wszelkich filmowych przedstawień nie tyle jako bardziej lub mniej wiernych adaptacji Pisma Świętego ani nawet nie jako „audiowizualnego przekładu”, jak o tym sam pisał na początku swojej kariery akademickiej (Lis 2002a), ale jako współczesnego apokryfu. W szerokim jednak znaczeniu, obejmującym także pozytywny jakościowo sens tego terminu, a co ważniejsze – obejmującym wszelkie możliwe typy audiowizualnych reprezentacji apokryfów.

Stworzenie tak pojemnego problemowo studium okazało się możliwe dzięki podwójnym erudycyjnym kompetencjom ks. M. Lisa jako filmoznawcy, w tym filmoznawcy leksykografa oraz teologa. Dzięki nim w książce zostały opisane

niemal wszystkie audiowizualne produkcje o tematyce Jezusowej, w całej ich gatunkowej i jakościowej różnorodności. Przy tym na dobrze sklasyfikowaną siatkę fenomenów filmowych autor nałożył interpretację chrystologiczną, pozwalającą różnego typu filmowe przedstawienia Jezusa odczytać teologicznie jako współczesną „Biblię pauperum”. Zatem elementarną, „propedeutyczną” niejako wartością tego opracowania jest dostarczenie teologicznej interpretacji medialno-audiowizualnych wizerunków Jezusa i narracji o Jezusie, uprzednio metodologicznie kompetentnie zanalizowanych z zastosowaniem aparatury filmoznawczej. Przy tym udało się tego dokonać w zwięzłej monografii, skomponowanej w sposób przejrzysty i napisanej językiem komunikatywnym. Dzięki temu książka znajdzie odbiorcę nie tylko wśród naukowców, na przykład filmoznawców i teologów kultury, ale także wśród niebędących akademikami osób duchownych i świeckich związanych z Kościołem (dalej obejmuję ich nazwą „ludzie Kościoła”) oraz innych czytelników zainteresowanych kulturą i religią.

Rezultatem przeprowadzonych przez ks. Lisa badań materiału filmowego jest teza, z którą nie sposób się nie zgodzić, że audiowizualne obrazy silnie oddziałują na współczesnego człowieka, w tym na chrześcijańskiego wyznawcę, kształtując jego wyobraźnię i świadomość, a więc także świadomość religijną. Z tego powodu, jak pisze autor, dla współczesnego wyznawcy, który jest w dużej mierze odbiorcą mediów audiowizualnych, w tym filmu, „Jezus historyczny staje się Jezusem filmowych narracji i przemysłu audiowizualnego” (Lis 2019: 114). Prezentując różnorodność filmowych przedstawień Jezusa, badacz idzie głębiej i wskazuje, że film ma ogromną siłę perswazyjną dzięki „złudzeniu rzeczywistości” (przycoczenie za Witoldem Kaweckim). Z tego powodu staje się narzędziem, które tworzy dla wielu odbiorców chrześcijan i niechrześcijan rodzaj bazy poznawczej na temat chrześcijaństwa w większym stopniu niż Ewangelia, do której wielu ze współczesnych widzów już nie sięga. Zwraca też uwagę, że film staje się współczesnym narzędziem poznawczym religii i teologii, stosowanym zarówno celowo, jak i mimochodem, i to przez zwolenników, jak i przeciwników Kościoła. Wnioski powyższe są cenne zwłaszcza dla ludzi Kościoła, gdyż nie można pomijać tego faktu w misji ewangelizacyjnej. Monografia ma zatem nie tylko wartość naukowego opracowania na temat fragmentu kultury audiowizualnej i teologii audiowizualnej, ale powinna być także wartościowym źródłem wiedzy dla katechetów, ewangelizatorów czy misjonarzy na temat współczesnych dzieł kultury oraz współczesnej komunikacji wizualnej, zwłaszcza odnośnie komunikowania treści religijnych, jak również ich potencjalnej i rzeczywistej desakralizacji w medialnym przekazie kulturowym.

Wśród ustaleń badacza wynikających z jego precyzyjnej analizy filmów o Jezusie jako współczesnych apokryfów na szczególną uwagę zasługuje trafny jako diagnoza wniosek zawarty w rozdziale zatytułowanym „Niebiblijne wizerunki Jezusa”:

Ekranowe obrazy Jezusa powstające poza wspólnotą wiary stanowią – podobnie jak niegdyś błędy teologiczne i herezje – wyzwanie dla Kościoła, gdyż [...] prowadzą do zastąpienia „Jezusa historii” i „Jezusa wiary” nowymi, popularnymi i atrakcyjnymi wyobrażeniami „Jezusa mediów” i kultury (Lis 2019: 87).

Pozostałych wniosków, zawartych przede wszystkim w ostatnim rozdziale, „Film, czyli apokryf”, nie sposób przecenić. Kapitalne w swej niedostrzeganej dotąd oczywistości, a więc odkrywczym, są stwierdzenia z początku czwartego rozdziału, będące wyjaśnieniem koncepcji metodologicznej monografii, a zarazem jej tytułu. Wychodząc od rudymenarnych stwierdzeń semiotyki przedstawień wizualnych, autor dochodzi do doniosłych z perspektywy teologii filmu ustaleń, które wskazują zarówno na zalety relacji między kulturą wizualną a teologią i – szerzej – religią, jak i na zagrożenia. Wzajemna relacja odnosi się zwłaszcza do sztuk audiowizualnych, a szczególnie filmu, który ma najszerszą, jak dotąd, widownię. Badacz słusznie akcentuje „[...] niedostrzegane zjawisko błędnego utożsamienia obrazu filmowego z przedstawianą rzeczywistością: film, sztuka iluzji rozgrywająca się na wielu płaszczyznach [...], nie tyle pokazuje istniejącą rzeczywistość, ile tworzy nową – audiowizualną” (Lis 2019: 113). Przedstawienie jest wizerunkiem, a zatem nie jest tożsame z tym, co przedstawia, a to – podkreśla autor – ma szczególne znaczenie w przypadku przekazywania treści religijnych, w tym chrystologii jako „wiedzy o Jezusie”. Audiowizualne przedstawienia, zwłaszcza te przynależące do kultury popularnej, są zatem „wypowiedziami” lub „przekazami” na temat Chrystusa, które zwykle mówią więcej o stosunku ich autorów/nadawców i odbiorców do Jezusa niż o samym Jezusie, choć bywa, że są rodzajem audiowizualnej teologii, teologii filmu, filmowej chrystologii.

Kolejną ważną konkluzją jest zwrócenie uwagi na fakt, że ze względu na ograniczenia w procesie audiowizualnego przekładu Biblii nie jest możliwa oficjalna akceptacja audiowizualnego przedstawienia treści religijnych, analogiczna do *imprimatur*, a wielorakość tekstów biblijnych, jak również ich „nieadekwatność” do wymogów scenopisu sprawiają, że miejsca niebędące częścią kanonu biblijnego muszą zostać swobodnie wypełnione przez twórców filmowych przedstawień, nawet jeśli ich intencją jest całkowita wierność kerygmатовi. Stąd filmowe przedstawienia Jezusa ze swej istoty muszą mieć charakter apokryfu, gdyż zawsze coś dodają oraz stanowią wybór i interpretację tekstów biblijnych, a nie istnieją kanoniczne przedstawienia audiowizualne, z uwagi między innymi na dawny zakaz przedstawiania Boga.

W powyższym nakreślonym kontekście pojawia się również ważne stwierdzenie o charakterze końcowej konkluzji, odnoszące się już do audiowizualnych technik przedstawieniowych. Chodzi o dostrzeżenie roli subtekstów kultury, służących wypełnianiu luk, które pozostawia przekaz biblijny odnośnie pewnych faktów, wyglądom, historycznego czy kulturowego tła lub też środowiska. Biorąc pod uwagę logikę precyzyjnie prowadzonego wywodu badawczej analizy, ostateczny wniosek nasuwa się z całą mocą i oczywistością: Jezus ekranowy raczej nie bywa Jezusem Ewangelii, a wizerunek filmowy nie odpowiada obrazowi Jezusa zawartemu w Księdze Świętej chrześcijaństwa (por. zakończenie podrozdziału 3.1 oraz całego rozdziału 3). Trafnie więc wskazuje autor na widoczne i znaczące napięcie między „Jezusem wiary” a „Jezusem kultury”, generowane przez audiowizualne narracje o Jezusie.

Tak zarysowaną generalną konkluzję ks. Lis wypełnia szczegółami, które były możliwe do ustalenia dzięki wcześniejszej analizie. Celną jest uwaga, że twórcy filmowi nie tylko przekazują, lecz także kreują audiowizualny obraz Jezusa. Badacz dostarcza krytycznego oglądu owych audiowizualnych przedstawień, nie tylko oddzielając w nich to, co jest przekazywaniem, od tego, co jest kreowaniem tego obrazu, lecz także precyzyjnie charakteryzując elementy, które są konstytutywne dla owych kreacji. Według autora to one decydują o pewnym naddatku – wartości dodanej, niebędącej z teologicznego punktu widzenia „wzbogaceniem”, ale redukcją, choć z perspektywy kulturowej czy medialnej mogącej być źródłem dodatkowych znaczeń. Dalej wskazuje na niebezpieczeństwo całkowitego oderwania się „Jezusa kultury” oraz „Jezusa mediów”, czyli audiowizualnych wizerunków Zbawiciela, od „Jezusa historii” oraz „Chrystusa wiary”, co stanowi poważne zagrożenie dla współczesnego chrześcijaństwa ze względu na fakt, że medialne obrazy zasiedlają wyobraźnię milionów ludzi.

Następny istotny wniosek jest związany z pozytywnym aspektem relacji między kulturą audiowizualną a teologią. Chodzi bowiem o dostrzeżenie w audiowizualnym apokryfie, jakim może być film o Jezusie, teologicznej wartości, czyli uznanie, że filmowy apokryf może stać się *locus theologicus*, „[...] miejscem ogniskowania czy też źródłem emanacji transcendencji” (Lis 2019: 98, cyt. za: Kawecki 2013: 9). Autor dodatkowo wzmacnia swoją argumentację wypowiedzią Jana Pawła II z *Orędzia na Światowy Dzień Komunikacji Społecznej* z 1995 roku, w którym czytamy, że „Kino może stać się skutecznym narzędziem ewangelizacji” (por. Lis 2002b: 206), ponieważ „Filmy [...] przywołują ewangelie, kształtują wyobrażenia o Jezusie, tak jak niegdyś czyniły to dzieła sztuki, ikony, malarstwo, witraże czy rzeźby” (Lis 2019: 98). Konkluzja ta jest doniosła w tym samym stopniu dla teologii, co dla kulturoznawstwa.

To nie jest Jezus, książka o intrygującym tytule i takiej samej zawartości, została napisana kompetentnie, z bogatą bibliografią, w której autor ujął opracowania napisane w pięciu językach, a przy tym z lekkością godną wprawnego eseisty. Bardzo dużo zweryfikowanej, poddanej krytyce wiedzy, własnych badań oraz ustaleń w niezbyt obszernej publikacji – zrealizowana kwadratura koła albo *miraculum* współczesnej polskiej humanistyki. Oby znalazła licznych naśladowców.

Bibliografia

- Bedouelle, Guy. 1985. *Du spirituel dans le cinéma*. Paris: Le Cerf.
- Bernardi, Auro. 2011. *Lo schermo di Dio. Cinema e pensiero religioso*. Recco – Genova: Le Mani-Microart'S.
- Deacy, Christopher. 2001. *Screen Christologies: Redemption and the Medium of Film*. Cardiff: University of Wales Press.
- Kawecki, Witold, i in. 2013. Wstęp. W: Kawecki, Witold, i in. (red.). *Miejsca teologiczne w kulturze wizualnej*. Kraków – Warszawa: Instytut Dialogu Kultury i Religii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, s. 9–11.
- Kornacki, Krzysztof. 2004. Pokazać Boga: Jezus Chrystus na ekranie. *Kino*, 3, s. 30–33.
- Kornacki, Krzysztof. 2010. Wizerunek Boga i zaświatów w kinie współczesnym. *Ethos*, 89, s. 67–84.

- Kreitzer, Joseph L. 2002. *Gospel Images in Fiction and Film: On Reversing the Hermeneutical Flow*. Sheffield: Continuum.
- Laura, Ernesto G. 1997. *Gesù nel cinema*. Roma: ANCCI.
- Lis, Marek. 2019. *To nie jest Jezus. Filmowe apokryfy XXI wieku*. Opole: Wydawnictwo Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego.
- Lis, Marek. 2002a. *Audiowizualny przekład Biblii. Od translatio do transmediatio*. Opole: Wydawnictwo Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego.
- Lis, Marek (oprac. i red.). 2002b. *Orędzia Papieskie na Światowy Dzień Komunikacji Społecznej 1967–2002*. Częstochowa: Wydawnictwo Edycja Świętego Pawła.
- Lis, Marek, i Garbicz, Adam (red.). 2007. *Światowa encyklopedia filmu religijnego*. Kraków: Biały Kruk.
- Malone, Peter. 1990. *Movie Christs and Antichrists*. New York: Crossroad.
- Malone, Peter. 2012. *Screen Jesus: Portrayals of Christ in Television and Film*. Lanham – Toronto – Plymouth: Scarecrow Press.
- Marsh, Clive. 2007. *Theology Goes to the Movies: An Introduction to Critical Christian Thinking*. London – New York: Routledge.
- Regiewicz, Adam. 2011. *Kino a kultura w świetle antropologii współczesnej*. Lublin: Norbertinum.
- Sever, Irena. 2013. Cinematographic Christ Figures. W: Lis, Marek (red.). *Cinematic Transformations of the Gospel*. Opole: Wydawnictwo Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego, s. 99–112.
- Staley, Jeffrey L., i Walsh, Richard. 2007. *Jesus, the Gospels, and Cinematic Imagination: A Handbook to Jesus on DVD*. Louisville – London: Westminster John Knox Press.
- Walsh, Richard. 2003. *Reading the Gospels in the Dark: Portrayals of Jesus in Film*. Harrisburg: Trinity Press International.
- Zwick, Reinhold. 1997. *Evangelienrezeption im Jesusfilm: Ein Beitrag zur intermedialen Wirkungsgeschichte des Neuen Testaments*. Würzburg: Seelsorge/Echter.
- Zwick, Reinhold. 2007. Jezus w filmie. W: Lis, Marek, i Garbicz, Adam (red.). *Światowa encyklopedia filmu religijnego*. Kraków: Biały Kruk, s. 218–219.